

הרב נתן פריד

בני ברק

מנהגים לא ידועים בתפלה *

סדר מלכיות בשטת ר' יוחנן בן נורי – לפי מנהג עדן

הפיוט "ובכן תן פחדך", המשולב כמפורסם בתוך ברכה שלישית (=ברכת "קדושת השם") של הימים הנוראים, משך תשומת לב חוקרי התפילה למן שנת תר"ע ואילך. באותה שנה הדפיס החכם הנודע ר' זאב יעבץ את ספרו "מקור הברכות" בברלין. בספר זה (עמ' 28–30) מופיע לראשונה דיון בנושא פיוט זה. לאחר שנתח את הפיוט לחלקיו, בהשוואה לתפלות ייסוד אחרות, מגיע יעבץ למסקנה מפתיעה בפשטותה: פיוט זה (ובעיקר הקטע הרביעי שבתוכו: "ותמלוך") הוא טופס פתיחה לסדר מלכיות שפסקויו הושמטו. וכיצד נשתרבה פתיחה זו לברכת קדושת השם דוקא, והרי אנו כוללים כל סדר מלכיות על פתיחתו – תפלת "עלינו לשבח" – פסקויו וחתימתו בתוך ברכת קדושת היום של מוספי ר"ה? על כך ענה יעבץ: נחלקו התנאים ר' יוחנן בן נורי ורבי עקיבא במשנה (ראש השנה פ"ד ח) באיזו ברכה יש לשלב סדר מלכיות; שמעולם לא נחלקו שאין מלכיות ברכה בפני עצמן. ועל מה נחלקו? ר' יוחנן בן נורי² סובר: ברכת קדושת השם יש בה "צד מלכות" ומן הדין לכלול בתוכה סדר מלכיות; ור' עקיבא סובר: כל עצמו של סדר מלכיות לא הגיע לר"ה אלא משום שביום זה אנו ממליכים את ה' עלינו – ובדין הוא שנכלול מלכיות בקדושת היום (=ברכה רביעית של מוסף). מחלוקת זו כיצד הוברעה בימי קדם? תשובה לשאלה זו מצאנו כבר בתוספתא ובירושלמי. בתוספתא

* שלשה פרקים ראשונים ממאמר זה פרסמתי ב"תגים" חוב' ב (תשל"א), פרקים ד, ה, ח יודפסו אי"ה בהזדמנות אחרת. כאן אני מפרסם פרקים ו"ז, ועוד חזון למועד. המאמר כולו נמסר לדפוס בלי שום שנוי או עדכון כל שהוא מזמן כתיבתו בשנת תשל"א, ועל המעיין לזכור פרט זה בעת עיונו במאמר זה.

1. בסמוך לאותה שנה עסקו בזה – בשפות לועזיות – החכמים: "אלבוגן בספר היובל להרמן כהן (בשנת תרע"ב), ששמע זאת מפי רבו ר' ישראל לוי בשנת תר"ע; ל"א רוזנטל בספר היובל לרד"צ הופמן (בשנת תרע"ד). שוב נטפל לנושא הח' י' ליכרייך בשנת תשכ"ד והיינימן בשנת תשכ"ח ("מענינות" ט, עמ' 548 ואילך – שם מראי מקומות למחקרים הקודמים). לאחרונה עסקו בזה הרב ח' לובאן (ראה להלן הע' 8) וד"ר דניאל גולדשמידט במבוא למחזור ר"ה (ירושלים תש"ל), עמ' כ. למרבה התמהון מפקפק גולדשמידט בצדקתה של השערת כל החכמים הנ"ל, וסיוע לפקפקיו הוא מוצא דוקא בראיותיו של יעבץ על קרבת ברכת קדושת השם למלכיות שהיא היא הביאה למסקנת יעבץ והשאר. גדולה מזו: גולדשמידט עצמו דוגל בשיטה כי טקסטים ונוסחים בתפלות נתאחדו כבר בימים קדומים (השוה להלן הע' 3) – פרט המסביר יפה חדירתה של דעת ר"י בן נורי לתוך תפלת ר"ה – והוא עצמו מפקפק בקביעת יעבץ שהיא מסקנה הכרחית משטתו המדעית של גולדשמידט עצמו. נויש להשוות פקפקיו שם לעמידתו התקיפה בעמ' כב, כנגד חכם אחד שלא סבר כמותו, שתפלת "נשמת" מורכבת מקטעים בודדים שכל אחד מהם היה מעיקרו נוסחה מקבילה לברכת השיר...]

2. נראה שהיו שהחליפו דעת ריב"נ בזו של ר"ע. ואפשר שהיו גירסות מחולקות בזה. פרט זה מסביר היאך נקלטה בסדר התפלות שבכל מנהגינו האידנא אף הדעה המנוגדת. שאין לכתוד כי דבריו ופסקיו של ר"ע מצאו להם מסילות ללבבות בני התקופות שלאחריו. וכך כותב ר' צדקיהו הרופא ב"שבלי הלקט" סי' רצ (מהר" בוכר, עמ' קלו): "שכך שנינו: סדר ברכות. אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עמהם – ואינו תוקע, קדושת היום – ותוקע, שופרות – ותוקע. ואומר עבודה והודאה וברכת כהנים. אמר לו ר' יוחנן בן נורי: אם אינו תוקע למלכיות – למה הוא מזכיר? אלא אומר אבות וגבורות וקדושת (השם) [היום] וכולל מלכיות עם קדושת היום ותוקע... וקיי"ל כר' יוחנן בן נורי!" – הרי שלגירסתו מוחלפות דעותיהם של ריב"נ ור"ע זו בזו.

(ר"ה פ"ב) שנינו: "מקום שנהגו לומר כדברי רבי עקיבא – אומר כדברי רבי עקיבא; כדברי ר' יוחנן בן נורי – אומר כדברי רבי יוחנן". ובירושלמי (שם פ"ד ה"ו) נתפרשו הדברים בדיוק גיאוגרפי: "ביהודה נהגו כרבי עקיבא ובגליל – כר' יוחנן בן נורי". כך הזכרעה ההלכה בארץ-ישראל הקדומה.

אלא שבני בבל – שמנהגותינו הושפעו מהם – הכריעו הכף לצד רבי עקיבא; וכל הראשונים, מימי רבינו חננאל ואילך, פסקו הלכה למעשה שכוללים סדר מלכיות בברכה רביעית של מוספי ר"ה – ברכת קדושת היום.

כרם, כבר ראו החוקרים שהמגמה המשתקפת בנוסחי תפלותינו היא לא לבחור בנוסח אחד מהנוסחים הקדומים עפ"י השיטות השונות, אלא לצרף זה עם זה³ – ואף בנידון דיון קרה אותו דבר: לכאורה אנו נוהגים לגמרי כדעת ר"ע, ואנו כוללים כל סדר מלכיות בתוך קדושת היום – אבל אף שטת ר"י בן נורי לא נעקרה מכל וכל: הרי אנו אומרים 'ובכן תן פחדך' בתוך ברכה שלישית, שהיא ברכת קדושת השם, כתגליתו של ר' זאב יעבץ. גדולה מזו: סדר מלכיות כולו אנו משלכים בתוך קדושת היום במוסף בלבד – בעוד שפתיחת סדר מלכיות אליבא דר' יוחנן בן נורי (= 'ובכן תן פחדך') אנו אומרים בכל תפלות העמידה של ר"ה ויום הכיפורים, ויש אומרים אותה גם בכל עשרת ימי תשובה, כמוזכר בטור אורח סי' תקפ"ב ובספרי המנהגים!

אלא שנשאלה השאלה: אנה נעלמו פסוקי המלכיות? והשיבו יעבץ וסיעתו שהפסוקים הושמטו לאחר שאין צורך לאמרם הואיל והם נאמרים במקומם הראוי לשטת ר"ע – בסדר מלכיות שבקדושת היום במוספי ר"ה; שהרי להלכה פסקנו כדברי ר"ע – ואין טעם לכפלם אף בקדושת השם. אלא שיעבץ טוען⁴ כי אפשר 'ובעצם נוסח ריב"נ היה הפסוק הראשון של תורה ה' ימלוך לעולם ועד' (שמות טו, יח); אך אחרי כי אין אנו אומרים לצאת בו ידי מלכיות – לא השאירו בלתי אם 'ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון' (תהלים קמו, י) הנהוג בקדושה בכל השנה.

כמסקנת יעבץ כך מסקנת שאר החוקרים שהתענינו בנידון⁵, ודעת כולם עולה בקנה אחד, כי מלבד שני הפסוקים הנ"ל מתורה ומכתובים – אפשר שגם הפסוק מהנביאים 'ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה' (ישעיה ה, טז)⁶ נחשב לר"י בן נורי כפסוק של מלכיות, כדעת אחד מן התנאים

3. זאת היא השטה הידועה של "הלכך נימרינהו לתרויהו" – ובה דוגל ד' גולדשמידט. ראה במבואו הנ"ל (הע' 1), עמ' טו ואילך ובהערותיו שם. והשוה הע' 1 לעיל, דוק.

4. מקוד הברכות, עמ' 29.

5. נרשמו אצל היינימן וגולדשמידט הנ"ל הע' 1.

6. אף זיקת פסוק זה לתפלת ר"ה (ובעיקר: שיכותו לברכת קדושת השם) עוררה פולמוס רחב בין החכמים נ' וידר וא' מירסקי שנמשך מעל דפי "תריבין" כריכים לגלד, לזלח. במאמרו של לובאן ("סיני" כרך ס"ו, הע' 13 והע' 161) הובעה תמיכה בדעת מירסקי שהקטע "קדוש אתה" בקדושת השם חובר מלכתחלה לימים נוראים, והיה נהוג בא"י לצרף אליו פסוק 'ויגבה', שהרי על פסוק זה נוסד קטע "קדוש אתה" כמדרש. כדברי לובאן הוכחה הוכחה שאכן צדק מירסקי בקביעתו: הפסוק בישעיה ה, טז היה סיום הפטרת "קדושים" במנהג השלשי, והואיל ופרשת "קדושים" נקראת עד היום ע"י הקראים בר"ה וגם מהמדרשים משתמע כן – הרי ש"קדוש אתה" מקורו במדרש קדום על הפטרת היום ומשם הועבר לתפלת היום. ועוד מצא לובאן סיוע בראש הפטרה – ישעיה ד, ג – שבה רמז ברור לרוח היום: 'כל הכתוב לחיים' (פסוק זה נתנוהו מפרשי המחזור בימי קדם ענין לר"ה, ראה אבודרהם ור"י בר יקר ועוד). – דעת לובאן זו נסתמכה בעיקר על ממצאי חקירותי, כפי שהודגש בדבריו. נמצא שלמעשה אף אני "מחותן" מצד מירסקי במחלוקתו עם וידר... והנה יצא לאחרונה אף גולדשמידט (במבואו שם, עמ' כ, הע' 16) להתערב במחלוקת, והפעם לצדו של וידר. מסתבר שגולדשמידט לא קרא מאמרו של לובאן ואין בריכותו עם מירסקי כל הדר להוכחת לובאן הנ"ל. בעיקר טיעונו מסתמך גולדשמידט על העובדה שמספר ברכות מופיעות בכל המנהגים, ובעיקר במנהג א"י, ובהם לעיתים נוסף הפסוק ולעיתים הוא חסר, ואי אפשר להחשיבו כחלק הכרחי של הברכה. ומכאן, שאין הכרח שפסוק 'ויגבה' הוא מקורי בנוסח קדושת השם שבתפלת ימים נוראים. על זה יש להשיב: מציאותם של פסוקים, או אי מציאותם, אינה מוכיחה כי הפסוק נוסף בחקופה מאוחרת לזמן חיבור התפלה. אדרבה, מאז ומקדם ניכר יפה התהליך של השמטת פסוקים מהפיוטים (ואף מהקדומים שבהם – שדינם למעשה כדין תפלות קדומות) – תהליך שאף גולדשמידט מתריע עליו.

בתלמוד⁷ ש"אלוהות עולין לו לשם מלכיות". ופסוק זה, הבא סמוך לחתימת ברכת קדושת השם במנהגינו האידנא, שימש לר"י בן נורי כחותם סדרת פסוקי המלכיות.

אין צריך לומר שקביעתו של יעבץ ושאר החוקרים נקבעה כהלכה פסוקה במחקר החדש. אלא שעדיין היתה צריכה ביסוס יתר וליבון נוסף: למה הושאר דוקא פסוק מלכיות מהכתובים, החוזר ונשנה בתוך הקדושה, והושמטו שאר הפסוקים? ומה טעם נשאר פסוק הנביאים הנזכר, שאין בו הזכרת מלכיות בהדיא, בעוד שיש למצוא בנביאים פסוקים יותר נאותים לצורך זה?

והנה בא לאחרונה הרב חיים לובאן נ"י והעיר כמה הערות-אגב למאמרו⁸ ובהן נתישבו הדברים על צד היותר טוב:

ראשית קבע כי קביעתו של יעבץ עלתה גם בדעת הראשונים ז"ל, כגון הרא"ה מלונלי⁹ ואחרים, שקבעו כי הראשון והאחרון מארבעת קטעי פיוטנו¹⁰ הם באמת עניני מלכיות; ועכ"פ הקטע "ותמלוך" – דאי תפלת מלכיות הוא. ולדעת הרא"ה ז"ל שלשה קטעי "ובכן" מכוונים כנגד מלכיות-זכרונות-שופרות, "ומה שגומרין בה 'ותמלוך אתה ה' לבדך' – הוא לומר מעין חתימה סמוך לחתימה, שחותם בה 'המלך הקדוש'. נמצא שמסקנת יעבץ באמת מכוונת לדעת הראשונים, עכ"פ בנוגע לקטע "ותמלוך" – אף שהראשונים לא הסיקו את מלוא המסקנה העולה ממילא מדבריהם, כי בפיוטנו נשתקפה דעת ר"י בן נורי, ואמנם גם יעבץ עצמו נתכוון שלא מדעת לדעתו של הרא"ה ז"ל שכן הוא כותב: ¹¹ "מתקבל הדבר מאד, כי מימות ריב"ז לא היה מנהג אבותינו להסמיק ל"אתה קדוש" – שהיא קדושת השם – רק 'ותמלוך' עד 'עיר קדשך ככתוב' בלבד, ולסמוך עליהן פסוקי מלכיות".

שנית קבע לובאן כי באמת נשתמרו כל פסוקי המלכיות גם לדעת ר' יוחנן בן נורי עד היום הזה!

ובצדק (שם עמ' לו)... מסתבר איפוא שאף כאן, כאשר קטע "קדוש אתה" הועבר לתפלת העמידה היומיומית במנהג א"י – הושמט ממנה הפסוק, כשם שקרה לפתיחת המלכיות "עלינו לשבח" שנקטעו ממנה פסוקיה, כאשר הועברה לסיום התפלה היומית במנהגי ימינו... אולם משום התקדשותו של הפסוק בתפלת ר"ה שלשמה חובר לברכת קדושת השם – השאירוהו במקומו בתפלות ר"ה ויו"כ. ואף המנהגים שהשמיטו נוסח "קדוש אתה" מתפלות ר"ה – השאירו פסוק 'ויגבה' במקומו משום משמעותו המרשימה לרוח היום...

עוד טוען גולדשמידט כנגד מירסקי שנוסח "קדוש אתה" נזכר בספרי דברים (פי' שמג) ללא פסוק, וכך נהג במשך מאות שנים. והנה אין להסיק מממצאי הגניזה (המאוחרים יחסית) על הנוהג שקדם להם במנהגי א"י במאות השנים שקדמו להם. ואפילו נניח שאכן אמרו כל מאות השנים ברכה זו בלי פסוק – אין להוכיח מזה שכן עשו גם בימים נוראים; שמסתבר כי בתפלת יום-יום קטעו את הפסוק שהיה עליהם "למשאוי כבוד"... אבל באמת אנו למדים מפרקי דרבי אליעזר (סוף פרק לה) שבאמת היה פשוט להם לכני א"י שברכת (כיתר דיוק: חתימת) קדושת השם נוסדה על פסוק 'ויגבה'; וכן אנו רואים מסוגית הגמ' (ברכות יב, ב) שגם חכמי א"י הכירו בזיקה הבלעדית של הפסוק דגן לקדושת השם, שכן התירו כדיעבד לחתום ברכה זו בחתימה הרגילה של כל ימות השנה מתוך הסתמכות על פסוק 'ויגבה'!... הרי שהפסוק וברכתו היו משולבים יפה בתודעת אנשי א"י!:

בסיכום: קביעת מירסקי נכונה, מה עוד שצורפה אליה הוכחת לובאן הנז', ואין בטיעוני גולדשמידט כדי לערער קביעתו הצודקת של מירסקי.

7. הוא ר' יהודה כגירסת הירוש' (ר"ה פ"ד, ה"ז) ולדעת הבבלי (ר"ה לב, ב) הוא ר' יוסי – וכך הוא גם בתוספתא (פ"ב).

8. הוא המאמר הנ"ל הע' 6. בהערות 12, 14 למאמרו סיכם ומיצה בקצרה כל הענין, וכל האמור בשמו בפנים מאמרנו – נלקח מהערות אלו (=סיני כרך ס"ו, עמ' נב = עמ' 5 בהדפסה המיוחדת בשם "רמזי הפטורות ראשי-השנה בפיוטי יוסי בן יוסי", ירושלים תש"ל).

9. ארחות חיים, דין סדר תפלת ר"ה, סי' א. (=מהד' ירושלים תשטז, עמ' רכ).

10. שהם: 'ובכן תן פחדך'; 'ובכן תן כבוד'; 'ובכן צדיקים'; 'ותמלוך'. שני הקטעים האמצעיים מכוונים לדעת הרא"ה לזכרונות ושופרות. אותו הענין בניסוח שונה קצת הובא גם ע"י אבודרהם ב"סדר תפלת ראש השנה ופירושה" (=מהד' ירושלים תשי"ט, עמ' רסב) אלא שחסר שם הפרט החשוב בנידון קטע 'ותמלוך'.

11. במקום שצוין לעיל הע' 4.

אלא שכל החוקרים חשבו כי במלכיות של ר"י בן נורי היו מלכתחלה עשרה פסוקים ונשתתיר מהן אחד (או: שנים) בלבד – בא לובאן ו"גילה": לדעת ר"י בן נורי די בשלושה פסוקים בלבד, כמפורש בהדיא בתלמוד בבלי (ר"ה לב, א); ואותם שלושה פסוקים מופיעים עד היום במחזורי העדות במקומם הנכון (=בסוף קטע "ותמלוך")! אלא ששלושת הפסוקים "נתחלקו" בין הקהלות: רוב הקהלות "אמצו" הפסוק מהכתובים ("מלך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה") בעוד שבמחזור בני תימן עד היום מצויים שני הפסוקים הנותנים מהתורה ('ה' ימלך לעולם ועד') ומהנביאים ('וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם ונגד זקניו כבוד' – ישעיה כד, כג)!

נמצא שתגלית חשובה היתה בידי לובאן. וכל חוקר שאין בו מדה של צרות-עין ודאי יודה ויכיר כי בתגלית פשוטה ומפתיעה זו נתישבו יפה כל ההדורים על מכונם והדברים נתלכנו כל צרכם.

יש להוסיף שאכן הולם יפה הפסוק מהנביאים הנז' יותר משאר פסוקים, לתת בטוי נפלא לרוח היום בראש השנה: בשעה ש הלבנה היתה מתכסית מיד עם מולדה אחר ששקעה החמה – היו העדים, שצפו אחריהם מרחוק, ממחרים ונחפזים לבית הועד לבשר כי הגיע ובא היום, שבו אדיר המלכה יושב על כס רם ונשא לשפוט בצדקה את כל יושבי תבל... אבל לעתיד לבא: וחפרה הלבנה ובושה החמה – כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם, ונגד זקניו (=זקני הסנהדרין), יופיע ויתגלה כבודו בכל עזו והדרו! הרי שאין בפסוק זה התואם את רוח המלכיות, שהן חובת היום בראש השנה; ואם היה צורך לבחור בפסוק אחד מהנביאים, כדעת ריב"ז – זהו הפסוק!

[ואת ועוד: דרך אגב גילה לובאן¹² שיתכן ופסוק 'ויגבה' אינו כלל פסוק של מלכיות כהשערת יעבץ – אלא פסוק של משפטיות. שבימים קדומים היו נוהגים לומר בראש השנה סדר משפטיות, והיה להם מעמד שזה כמעט כמו למלכיות, זכרונות ושופרות; ובסמוך לחתימת ברכת קדושת השם נשתמר אפוא שריד ממנהג זה...]

שמה יבא אחד מן הנוקטין (או: מן הנקדנין) לערער על ממצאיו של לובאן ולטעון: לא ראינו ולא מצינו נוסח מן הנוסחים שיכלול בתוכו כל שלושת הפסוקים הנ"ל, ואין מביאים ראיה מנוסח "מורכב" משני מנהגים נפרדים זה מזה (=מנהג תימן עם שני פסוקי מהתורה והנביאים לעומת מנהגי שאר העדות עם פסוק אחד מהכתובים). אף אנו נאמר לו: לא ראינו אינה ראיה! באמת מצאתי להפתעתי הרבה אשור מוחלט לקביעתו של לובאן בעובדת קיומה של סדרת שלושה פסוקי מלכיות בתפלת "ובכן תן פחדך". כי הנה ב"אזהרות לשבת הגדול" וב"מנחה וערבית" מנהג בני עדן שבדרום תימן¹³ מצאתי נוסח "ובכן תן פחדך" דלהלן, המועתק כולו בהדגשת השינויים שבו החורגים ממנהג בני ספרד המקובל בידם מדורות אחרונים. בנוסח זה מופיעים כל ג' הפסוקים הנידונים – ועולה ממנו ללא פקפוק כי אכן בימי קדם היוו שלושת הפסוקים את סדרת פסוקי המלכיות לפי שטת רבי יוחנן בן נורי, וכי דאי שהיה נוהג זה פשוט בימי קדם, ומוצאו מארץ הגליל שהלכה בעקבות ר"י בן נורי וכללה סדר מלכיות בקדושת השם¹⁴.

למדנו כי קביעת יעבץ וסיעתו שרירה וקימת: קטע "ותמלוך" (או: "ובכן תן פחדך" בכל ארבעת חלקיו) שימש מלפנים פתיחה לסדר מלכיות כדעת רבי יוחנן בן נורי, ונשתלכה למנהגינו במגמה לצאת ככל האפשר ידי כל הדעות. ומתאשרת לחלוטין תגליתו של לובאן!

★

מותר לנו בעת ללכת בעקבות לובאן ולקבוע: בני תימן השמיטו פסוק המלכיות שמהכתובים

12. ראה הע' 83 למאמרו וצרף אליה מה שרמז בהע' 13 ובהע' 161 למאמרו שם. בעיקרו של דבר רמזתי לזאת במאמרי ב"סיני" כרך סב, עמ' נו, הע' 146; ופרט זה צוץ אצל לובאן שם.

13. 'אזהרות לשבת הגדול' נדפס בליורנו תרס"ה; 'מנחה וערבית' נדפס אף הוא בליורנו בשנת תרס"א. הפרטים על קונטרסי מנהג עדן יש למצוא פרטים במאמרי ב'תגים' (תשל"א) עמ' 116.

[לבני עדן היה לפנים "נוסח" תפילה שונה לגמרי מנוסח ספרד שהם תופסים בו כיום; ועדיין הם משמרים מקצת מנהגי תפילה השונים לגמרי ממנהג ספרד ותימן כאחד, (כגון: נוסח ברכת המזון לבני עדן שפרסמתי ב"תגים" ב', ועוד קטעי תפילה שאדון עליהם בהודמנות אחרת).]

14. ראה ירושלמי ותוספתא המובאים לעיל בפנים, סמוך להערה 2.

במקום זה, משום שטעם הופעת פסוקים אלה בזיקה לשטת ריב"נ נשכח ברבות הימים – שוב לא היה טעם בכפילת פסוק זה באותה ברכה; שהרי ברוב התפלות אומרים קדושה, וכבר נכלל בה פסוק זה...
גדולה מזו: לפי שטת הירושלמי (ר"ה פ"ד ה"ו) פוסק רבי יוחנן בן נורי כי די באמירת שלושה פסוקים לכל שלושת סדרות מלכיות, זכרונות ושופרות; כלומר, יוצאים ידי חובת מלכיות בר"ה – לדעת ר' יוחנן בן נורי – בפסוק אחד בלבד! ובדאי היו קהלות שנהגו כן למעשה. קהלות אלו בחרו מאיזה טעם בפסוק הנ"ל מהכתובים לאומרו בסדר מלכיות; וכשהועבר סדר מלכיות אליבא דריב"נ לתוך מנהגו הועבר ביחד עם הפסוק האחד שבו, ושוב לא זו ממקומו! וכך נתקבלה תפלה זו לכל קהלות מלבד אותן הקהלות (כבני תימן, עדן והשאר) שקבלו תפלה זו כפי שהיתה נהוגה בין העדות הקדמוניות שתפסו דעת ריב"נ כפירוש הבבלי...

זאת אומרת: במנהגי הקהלות בימינו נתחלקו השטות בסדר מלכיות לדעת ריב"נ: רוב הקהלות נקטו כפירוש הירושלמי, ואילו קצתן – כפירוש הבבלי.

[נוסח קדושת השם בעשרת ימי תשובה¹⁵ – כמנהג עדן]

אתה קדוש ושמן קדוש וקדושים בכל-יום יהללך סלה:
לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש:
ובכן יתקדש שמך ה' אלהינו על ישראל עמך:
ובכן תן פחדך ה' אלהינו על כל מעשיך. ואימתך על כל מה שבראת וייראוך כל-המעשים וישתחוו לפניך כל-הברואים. ויעשו כלם אגדה אחת לעשות רצונך בלבב שלם כמו¹⁶ שידענו ה' אלהינו שהשלטון¹⁷ לפניך עוז בידך וגבורה בימינך ושמן נורא על כל-מה שבראת:

15. בני תימן ועדן אומרים "ובכן תן פחדך" בכל עשרת הימים שלמן ר"ה ועד יוכ"פ, ולא רק בר"ה וביוכ"פ כשאר הקהלות. ראה הע' 11 למאמרו הנ"ל של לובאן.
16. אין תיבת "כמו" בנוסחי ספרד הגורסים כאן: "לעשות רצונך בלבב שלם שידענו ה' אלקינו שהשלטון לפניך"; ובנוסח תימן: "לעשות רצונך בלבב שלם כמו שידענו ה' אלקינו שהשלטון לפניך". הרי שבמקום זה אחזו בני עדן בנוסח אשכנז? ... אפשר אפוא להניח בבטחה שנוסח עדן יונק ממסורת עצמאית לחלוטין, שבמקום אחד הוא שוה לנוסח עדה זו ובמקום אחר – לנוסח עדה אחרת. כלומר, מוצאו הישיר של נוסח עדן ממנהג בני הגליל בא"י הקדומה. ודוק.
17. במחזורי הספרדים דפוסי ליוורנו הגירסה כפולה: 'שהשלטון (שהשלטון) לפניך'; במחזורי מנהג בגדד: 'שהשלטון לפניך'. נוסח עדן שלנו הולך כאן בעקבות מחזורי פולין ובגדד. יש אפוא להניח שחלוף הגירסא 'שלטון' – 'שלטון' הוא נחלת עדות רבות, ואיננו מיוחד למחזורי אשכנז בלבד. וקשה להעלות על הדעת שבני עדות לא-אשכנזיות היו מקבלות עליהן גירסא "מתוקנת" ע"י אחרוני הפוסקים באשכנז... יש אפוא לדחות סברת גולדשמידט (שם, עמ' כא) שהגירסא 'שלטון' הוא "תקון" שהוצע לראשונה ע"י ר' מרדכי יפה בעל הלבושים ולמעשה נתקבל מימי בעל "מגן אברהם" ואילך...
- בכלל תמוהה ביותר גישתו של גולדשמידט לעצם פירוש מהותם של שלטון ושלטון. גולדשמידט ידע כנראה רק על 'שלטון' שבמגלת קהלת (ח, ד; ח, ח) בלבד, ולפיכך הסיק: 'שלטון' = ממשלה. אבל באמת נזכר 'שלטון' פעמים רבות גם בספר דניאל ובכולם (פרט לאחד: 'וכל שלטניא לה יפלחון' – ז, כז) המובן המדויק הוא: ממשלה! לעומת זאת נזכר ב' פעמים 'וכל שלטוני מדינתא' (ג, ב-ג) שהוא בהכרח: שליט! שוב עלינו לשים על לב שבפרקי דניאל מתואר יפה מעמד יום הדין שבו הספרים נפתחים ואלקי המשפט יושב על כסאו (ז, ט-י), ואלה הפסוקים ודאי שמשו השראה למחבר פיוטנו. ומה עוד שבפסוק אחד נזכר 'שלטון ויקר ומלכו' (ז, יד) – מוטיבים נאותים לר"ה. ובאמת נכללו כמה פסוקים מדינאלי (ב, כה; ה, כא; ז, י-יא) בצרור הפסוקים למשלש של הקרובה הקלירית לר"ה (גולדשמידט שם, עמ' 71)...
- גדולה מזו: חז"ל משתמשים כמעט תמיד במונח 'שלטון' לציין את התואר שר או מושל. כך אנו מוצאים בירושלמי (ברכות פ"ח, ה"א): "מלך יוצא ושלטון נכנס – מלוין את המלך ואח"כ מכניסין את השלטון"; ובמקום המקביל בבבלי (פסחים קג, א): "למלך שיוצא ואפרכוס נכנס – מלוין את המלך ואח"כ יוצאים לקראת אפרכוס" – הרי הקבלה ברורה ומדויקת: שלטון = אפרכוס (שר)! נמצא שאילו היה גולדשמידט טורח להעמיק בלשון חכמים (למשל עיון שטחי בערוך השלם, ערך "שלט") ובספר דניאל שבמקרא –

ובכן תן כבוד לעמך. תהלה ליראיך ותקוה טובה לדורשיך. ופתחון פה למיחלים לך. שמחה לארץך ששון לעיךך. צמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך במהרה בימינו: ובכן צדיקים יראו וישמחו וישרים יעלו וחסידים ברנה יגילו. ועולתה תקפוץ פיה. והרשעה כלה כעשן תכלה. כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ:

ומלכות העליזה מהרה תעקור ותשבור:

ותמלוך¹⁸ אתה הוא ה' אלהינו מהרה על כל מעשיך. בירושלים עיךך ובהר ציון משכן כבודך. ונגד זקניך כבוד. ככתוב וחפרה הלבנה ובושה החמה. כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם ונגד זקניך כבוד:

וכתוב¹⁹ ה' ימלוך לעולם ועד:

וכתוב ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה:

קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה מבלעדיך ככתוב ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה. ברוך אתה ה' המלך הקדוש:

סוד החכמה

היה מגיע למסקנה ההכרחית והבלעדית ש'שלטן' – לשון חכמים הוא! לפיכך יש להצטער על חכם מעמיק זה הכותב (שם שם, הע' 18) בלשון בוטה וחריפה על גדולי ההלכה בישראל "שע"י הגהתם שכשו בעלי ההלכה את הנוסח במקום לתקנו "... ונדמה לי שבמקרה זה שבש חכם זה את הלכות המחקר המדעי הצורף... וד"ל.

[הוספה משנת תשנ"ג: הרב דניאל גולדשמידט זצ"ל היה ירא שמים ועניו גדול שנוהר ביותר מלנגוע בכבוד הראשונים והאחרונים ז"ל. רגיל היה להודות בשמחה רבה למי שהעיר לו על פגם קל שבקלים שמצא בכתביו... (השוה הערות הרב ש' אשכנזי ג"י בקובץ 'בית אהרן וישראל', חוב' לו (אב-אלול תשנ"א), עמ' תתצב ואילך. אילו היה בחיים היה בודאי מכאר לי סיבת טעותו בדבריו הבוטים – אבל הוא נפטר בשנת תשל"ג, ולא זכה לראות בקורת זו, שנכתבה בשנת תשל"א, ולכאורה נשא באחריות לנאמר במבואו למחזור ר"ה משנת תש"ל.

עתה מותר לי לגלות: בהבאת המבוא לדפוס "טיפל" אחד "חכם" מליצני הדור, שעקבות "טפולו" ניכרים יפה-יפה בהערות למבואו של גולדשמידט... הבקורת החריפה דלעיל מיועדת למעשה לאותו "חכם", וד"ל].
18. במחזורי אשכנז ופולין מופיע אחרי הקטע "כי מקדישך" (=ניסוחים שונים של ברכת קדושת השם – כמסקנתו הצודקת של גולדשמידט, שם עמ' מג"מ) ולפני "ובכן תן פחדך" הקטע הזה: "תשגב לבדך ותמלוך על כל ביחוד, ככתוב (זכריה יד. ט): 'והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'". ונראה לע"ד כי לפנינו קטע מקביל לקטע "ותמלוך" שבפיוטנו דנן. "תחליף" זה בא כנראה מאותם חוגים שהשתדלו לתת לר"ה צביון "כלל עולמי" לעומת הצביון הלאומי המובע בפסוק 'חפרה' (ובעקבותיו בקטע "ותמלוך). מאותו טעם שינו בעשי"ת את חתימת 'המברך את עמו ישראל בשלום' שיש לה צביון לאומי – לחתימה 'עושה השלום' שאופיה כלל עולמי. רעיון זה מובא כבר במטה משה (סי' תרצח) ומקורו בפירוש התפלות לר"א מגרמייזא (ראה: ג' וידר, תרביץ כרך לו [תשכ"ח], עמ' 254, הע' 185). ואכמ"ל. נויש להוסיף כי הקטע 'תשגב' הוא קדום ביותר, שהרי הפייטן הקדמון יוסי בן יוסי כבר מעבד קטע זה בצורה פיוטית, בסוף סדר מלכיות בתקיעתא שלו לר"ה 'יהללה' וזה לשונו שם (גולדשמידט שם, עמ' 242): "תחליף אלילים, תשגב לבדך, תקרא נצח, יחיד במלוכה, ככתוב עלייד נביאך, והיה ה' למלך עלי-כל הארץ וגו'". מכאן יש להסיק שקטע 'ותשגב' קדם שנים רבות לפייטנו. ואולי נתנסח כבר בימי התנאים ר"ע וריב"ז. וצ"ע.]

19. בנוסח תימן: 'ונאמר'. הרי הוכחה נוספת כי נוסח עדן יונק ממסורת עצמאית בלתי תלויה בנוסחי ספרד ותימן.